

Ο VICTOR HUGO ΤΟΥ ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤΙΚΟΥ Κ. ΑΓΓΕΛΟΥ ΒΛΑΧΟΥ

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες και Κύριοι,

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τιμᾷ, σήμερα, τὴν μνήμην ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σπουδαιοτέρους ἐργάτες τοῦ Λόγου τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, τοῦ *Victor Hugo*, μὲ εὐκαιρία τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του.

Καθῆκον μου θεωρῶ νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὴν Σύγκλητο τῆς Ἀκαδημίας πὺν μὲ ἐπέλεξε ὡς ὁμιλητὴ τῆς ἐπισήμου αὐτῆς ἡμέρας, τιμὴ πρὸς τὴν ὁποία ἐλπίζω νὰ εἶναι ἀντάξια ἢ ἀνταπόκρισὴ μου, πράγμα ὅμως δύσκολο ἀφοῦ μάλιστα εἶναι πρώτη φορὰ πὺν ἀνέρχομαι στὸ ἐπίσημο τοῦτο βῆμα καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ αἰσθάνομαι ζωνρὴ συγκίνηση.

Δίστασα πολὺν προτοῦ διαλέξω τὸν τρόπο, τὸν καλύτερο, νὰ παρουσιάσω, μέσα στὰ περιορισμένα ὅρια μιᾶς ὁμιλίας, ἕναν ποιητὴ καὶ πεζογράφου καὶ μαχητὴ καὶ πολιτικὸ καὶ ἀγωνιστὴ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὀλκῆς καί, ἰδίως, τῶν διαστάσεων τοῦ *Victor Hugo*, πὺν ἴσως ἔλαβε ἀπὸ τὸν Θεὸ πλούσια καὶ πολλὰ τὰ δῶρα, ἀλλὰ πρόσθεσε ἐκεῖνος σ' αὐτὰ τὴν μεγάλη του προσφορά, τὴν νενομισμένη ἀρετὴ τῆς ἀκάματης καλλιέργειας τῶν δώρων αὐτῶν, ὡσὰν τὸν καλὸ δοῦλο τῆς Παραβολῆς πὺν παρέδωσε στὸν Κύριό του, πολλαπλά, τὰ τάλαντα πὺν τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ.

Νόμισα ὅτι ὁ καλύτερος τρόπος νὰ ἀναφερθῶ στὸ ἔργο τοῦ *Hugo* ἦταν νὰ πάρω ἕναν ὁδηγό, ὅπως κάνει ὁ διστακτικὸς ὁρειβάτης ὅταν βρίσκεται μπροστὰ σὲ μιὰ ἀπέραντη ὁροσειρά, καὶ θεώρησα ὡς ἄριστο ὁδηγὸ ἕναν ὁμότεχνό του, σχεδὸν συγκαιρινό του, τὸν δικό μας Κωστῆ Παλαμᾶ.

Ἀς ἀρχίσω ὅμως πρῶτα μὲ μιὰ σκιαγράφηση τῆς προσωπικότητος τοῦ *Hugo*.

Γεννήθηκε τὸ 1802 καὶ πέθανε τὸ 1885 καὶ κατόρθωσε νὰ δεσπόσει σ' ὅλον τὸν αἰῶνα, νὰ ἐνσαρκώσῃ, κυριολεκτικὰ, τὸν ρομαντισμό, νὰ γίνῃ τὸ σύμβολο τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἀγῶνα πὺν τὸν ὀδήγησε στὴν ἐξορία, πρῶτα στὸ *Jersey* καὶ ὕστερα στὸ *Guernesey* ἀπὸ ὅπου, ὅταν ὁ Ναπολέων ὁ Ἰῖος προκηρύσσει ἀμνηστία τὸ 1859, τοῦ ἀπαντάει ὑπερήφανα: *Fidèle à l'engagement que j'ai pris vis à vis de ma conscience je partagerai jusqu'au bout l'exil de la liberté. Quand la liberté rentrera je rentrerai.*

Οἱ λίγες αὐτὲς γραμμὲς εἰκονίζουν ὁ λόκληρο τὸν ἀνθρώπου καὶ τὸν ἐργάτη

τοῦ Λόγου πὸν θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σὰν σύμβολο τῆς ἐξόριστης ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν δυναστευομένη Γαλλία. Ὑψηλοφροσύνη, ἐπιδίωξη τοῦ μεγαλειώδους, ταύτιση μὲ τὴν ἐλευθερία, ὑπερηφάνεια, προφητικὴ πίστη, ἀλλὰ καὶ ἓνα στοιχεῖο ἀγέρωχο καὶ προκλητικὸ, ὥσὰν σάλπιγγα πὸν ἐπιδιώκει νὰ σκεπάσει κάθε ἄλλη γύρω της φωνή, σὰν νὰ θέλει ὁ *Victor Hugo* νὰ γίνῃ ὁ μοναδικὸς κήρυκας τῆς γαλλικῆς συνειδήσεως, ὁ συναρπαστικὸς τηλεβόας τῆς συναρπαστικῆς λέξεως «ἐλευθερία», ἐλευθερία κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ, σάλπισμα πὸν ἀρχίζει νεότατος νὰ σκορπᾷ μὲ τὰ «Ἀνατολικά» του καὶ ἰδίως μὲ τὸν περίφημο πρόλογό του, πραγματικὸ μανιφέστο τοῦ ρομαντισμοῦ, στὴν τραγωδίαν του «Κρόμουελλ», τὸ 1827, μόλις 25 χρονῶν.

Τὸ ἔργο του, τεράστιο σὲ ὄγκο, μνημεῖο πὸν δὲν παύει νὰ οἰκοδομεῖ καὶ νὰ ὑψώνει ἔως τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του μᾶς τὸν παρουσιάζει πρωτεῖκό. Ποιητὴς εἶναι κατ' ἐξοχὴν ρομαντικὸς, ἀλλὰ καὶ λυρικός. Δοκιμᾷ οἷους τοὺς ρυθμοὺς καὶ τὰ μέτρα, ὅλα τὰ εἶδη. Γίνεται ἐπικός ἀλλὰ καὶ αἰχμηρὸς σκόπτῃς στὴν πολιτικὴν του ποίησιν, τὴν ἀγωνιστικὴν ἐναντίον τοῦ Ναπολέοντος τοῦ IIIου. Πεζογράφος εἶναι περιγραφικός, ἀλλὰ καὶ ψυχογράφος. Θεατρικὸς συγγραφεὺς εἶναι τραγωδὸς καὶ ἡθικολόγος. Ἀγωνιστὴς εἶναι συνεπαρμένος δραματιστὴς τῆς συναδελφώσεως τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς καταργήσεως τῶν συνόρων τῶν κρατῶν, μάταιη δόξα βέβαια πὸν τὸν ὀδηγεῖ (συμβολικὴ ἀλλὰ θεατρικὴ χειρονομία) νὰ φντέψῃ, στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθέρης κοινωνίας τῶν λαῶν, μιὰ δρῦ πὸν θὰ ριζώσῃ βαθιά στὴν γῆ τῆς Εὐρώπης — δράμα τοῦ ποιητῆ — καὶ θὰ προστατεύῃ, μὲ τὰ πυκνά της κλωνάρια, τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖς τῆς Εὐρώπης. Εἶναι ὅμως πρὸ προσγειωμένος ὅταν ἀγωνίζεται σ' ὅλην τὴν ζωὴν, γιὰ τὴν κατάργησιν τῆς θανατικῆς ποινῆς, ὅταν προβάλλεται ὡς ὑπερασπιστὴς τοῦ φτωχοῦ καὶ τοῦ ἀδυνάτου καὶ τοῦ ἀδικημένου.

Ἡ πυρακτωμένη ἀπὸ τὴν φιλοδοξίαν ψυχὴν του καταναγκάζει τὸν πρωτεῖκό *Victor Hugo* νὰ γίνῃται ἀκάματος θηρευτὴς τοῦ ἐξόχου, τοῦ ἀπροσπέλαστου, τοῦ μεγαλειώδους καὶ τοῦ θαυμαστοῦ. Τὸν οἰστορηλατεῖ σ' ὅλην τὴν ζωὴν ἡ νεανικὴ πρόκλησιν του «*Je veux être ou Chateaubriand ou rien*» (Θέλω νὰ εἶμαι Σατωβριάνδος ἢ τίποτε). Θὰ προτιμοῦσε τὴν ἀπόλυτην ἀφάνειαν ἀπὸ τὴν πικρὴν μετριοτήτα. Ἐδῶ ὅμως, ἄς σταθῶ, γιὰτὶ οἱ Φιλισταῖοι μποροῦν νὰ ἔχουν τὴν διάθεσιν νὰ χαρακτηρίσουν τὴν πρόκλησιν ὡς ματαιοδοξία. Ἄλλο ὅμως ἡ ματαιοδοξία πὸν ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ἐκπλήρωσιν μικρῶν, εὐτελεῶν, προσκαίρων ἐπιδιώξεων, καὶ ἄλλο ἡ φιλοδοξία ἡ ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν θέλησιν νὰ δημιουργήσει ἓνα «κτῆμα ἐς αἰεῖ». Ἡ ματαιοδοξία εἶναι γνῶρισμα τῆς ιδιοτελείας τῶν μετρίων καὶ τῶν μικροψύχων. Ὅ,τι καὶ ἂν θελήσῃ νὰ καταμαρτυρήσῃ κανεὶς στὸν *Hugo*, δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἦταν μικροψυχὸς καὶ ιδιοτελής. Τὸν κατέτρωγε τὸ πάθος τῆς ἐκφράσεως αἰσθημάτων, τῆς διατυπώ-

σεως λογισμῶν, τῆς περιγραφῆς καταστάσεων μ' ἓναν τρόπο μείζονα, συναρπαστικό, ὑπερθετικό, ταιριασμένο στὴν ψυχικὴ ἀνάταση ποὺ δονοῦσε τὸν δημιουργὸ τοῦ ποιητικοῦ καὶ τοῦ πεζοῦ ἔργου.

Ὅποιος ἔχει λίγο ἐξοικειωθεί μὲ τὸ ἔργο του, τοποθετώντας το στὴν ἐποχὴ του, ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι βρίσκεται στὴν αἶχμὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι ὁ ποιητὴς λειτούργησε σὰν ἓνα διαλεῖπον ἡφαίστειο, πότε μὲ καταπληκτικές, σχεδὸν ἐκκωφαντικὲς ἐκρήξεις, πότε μὲ πλούσια λάβα, ἀλλὰ πάντα μ' ἓναν συνεχῆ, ἄνισο ἴσως, κοχλασμό, σὰν τὶς προφητικὲς ἐκεῖνες παρουσίες τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς ποὺ ἀκόμα κι' ἂν δὲν προκαλοῦν τὸν τρόπο — ὅταν ἡρεμεῖ κάπως ὁ λόγος τους — λειτούργουν πάντα σ' ἓνα διαφορετικὸ ἐπίπεδο, ἀποκαλυπτικό. Ὁ Hugo ἤθελε τὸν ἑαυτό του προφητικό. Ὁ Ποιητὴς, γιὰ τὸν Hugo, εἶναι ὁ προφήτης, ὁ παντοδύναμος μάγος, ὁ προνομιούχος ὁραματιστὴς στὸν ὁποῖο καὶ μόνο ἀποκαλύπτονται οἱ μεγάλες ἀλήθειες κι' αὐτὸς καλεῖται νὰ τὶς ἐκφράσει καὶ νὰ τὶς μεταδώσει στὶς ἐπερχόμενες γενεές.

Ἐνα τέτοιο πλάσμα θὰ τὸ φανταζόμεθα ἀσκητικό, κυριευμένο ἀπὸ τὸ πάθος τῆς δημιουργίας, συνεπαρμένο ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς ἀποστολῆς του ποὺ θὰ μᾶς θύμιζε «τὸ τῶν τεττίγων γένος. . . ἄσιτον καὶ ἄποτον εὐθὺς ἄδειν ἕως ἂν τελευτήσῃ», ὅπως λέει ὁ Σωκράτης στὸν νεαρό του σύντροφο Φαῖδρο. Ἦδει ὁ Victor Hugo «εἴτε ἐν μέτρῳ ὥς ποιητὴς ἢ ἄνεν μέτρον ὥς ιδιώτης», ὅπως λέει πάλι ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ δὲν τελευτᾷ ὁ πληθωρικός αὐτὸς ἄνθρωπος ποὺ περιφέρει τὸν στοχασμὸ του στὶς ὑψηλὲς σκέψεις καὶ τοὺς μεγάλους ὁραματισμοὺς ἀλλὰ ἔχει καὶ τὰ δύο πόδια καλὰ ριζωμένα στὴν γῆ καὶ ἀγαπᾷ παράφορα — πῶς ἄλλιῶς; — τὰ ἀγαθὰ ποὺ προσφέρει ἡ ζωὴ. Τοῦ ξεφεύγει ἓνας λόγος ἐπάρσεως ποῦ, εὐτυχῶς, δὲν ὑπῆρχε πιά Νέμεσις νὰ τὸν ἀκούσει καὶ νὰ τὸν καταγγεῖλει στοὺς Θεούς. Ὁ λόγος εἶναι ὁ ἀκόλουθος «*Dieu n'a fait que l'eau, l'homme a fait le vin*» (Ὁ Θεὸς δημιούργησε μόνο τὸ νερό, ὁ ἄνθρωπος ἔκανε τὸ κρασί).

Ἀμαρτία ὑπεροφίας στὴν ὁποία παρασύρει, ποῦ καὶ ποῦ, τὸν ποιητὴ ἡ ἰδιοσυγκρασία του, ἡ πεποίθηση ὅτι δεσπόζει τῆς ἐποχῆς, ὅτι εἶναι ὁ μοναδικός. Αὐτοεξόριστος στὸ νησὶ Γκερνεζέν δίνει ὥς διεύθυνσή του Victor Hugo, *Océan!*

Δὲν περιφρονοῦσε τὶς τιμὲς ποὺ προσφέρει μιὰ Κοινωνία στοὺς ἀριστεῖς της. Ἐπεδίωξε νὰ γίνῃ δεκτὸς στὴν Γαλλικὴ Ἀκαδημία καὶ τὸ κατόρθωσε μόνο τὴν τέταρτη φορὰ. Εἶχε διαδοχικοὺς ἐπιτυχόντες ἀντιπάλους τὸν Ντυπατύ, τὸν Μολέ (Πρωθυπουργὸ) καὶ τὸν Φλουρένς, ποὺ δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μὲ τὴν λογοτεχνία. Ἄλλοι θὰ εἶχαν ἀποστρέψει τὸ πρόσωπο μετὰ τὴν πρώτη ἀποτυχία, ἀλλὰ ὅχι ὁ Victor Hugo, ὁ ἀγωνιστὴς καὶ μαχητὴς ποὺ εἶχε τὴν πίστη ὅτι παντοῦ ὅπου καὶ ἂν πῆγαινε θὰ ἦταν ὁ δημιουργὸς πνοῆς καὶ παλμοῦ.

Ένα τέτοιο υπερθετικό πλάσμα πού θά επιθυμούσε, κάθε αναπνοή του νά συνταράξει τούς ανθρώπους καί νά τούς προκαλεῖ δέος καί θαυμασμό ἀλλά καί ν' ἀνυψώνει τὸ φρόνημά τους, κι' ἐπεδίωκε, αὐθόρμητα ἢ μελετημένα, νά δίνει πάντα στήν ἔκφρασή του τὴν σφραγίδα τοῦ ὑψηλοῦ χωρὶς καί νά τὸ ἐπιτυχαίνει πάντα — γιατί εἶναι πολὺ δύσκολο «μεγάλων γνωμῶν καὶ διανοιῶν ἴσα καὶ τά γε ρήματα τίκτειν» — ἓνα πλάσμα πού θάμπωσε δύο γενεές στήν πατρίδα του καὶ πολὺ περισσότερες ἀνὰ τὸν Κόσμο, ἦταν φυσικὸ νά προκαλέσει τὸν ἄκρο θαυμασμό καί ν' ἀπασχολήσει ἔντονα τὸν στοχασμὸ τοῦ ὁμοτέχνου του Κωστῆ Παλαμᾶ, ὅχι μόνο γιατί ὁ Παλαμᾶς θά ἔβρισκε στὸν πρεσβύτερό του μιὰν ἀδελφὴ ψυχὴ, μὲ σύγχροδους παλμούς, μὲ τὴν ἴδια χειμαρρῶδη ἔκφραση, τὴν ἴδια τόλμη καὶ τούς μεγάλους δραματισμούς ἀλλὰ κι' ἐπειδὴ ἀπ' ὅλες τίς εὐρωπαϊκὲς λογοτεχνίες ἐκείνη πού εἶχε ἐμποτίσει βαθύτερα τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ ἦταν ἡ γαλλικὴ. Στὰ γράμματά του πρὸς τὴν Ραχήλ, ὁ Παλαμᾶς, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ Γάλλου ποιητῆ, τὴν προσφωνεῖ *Chère Clarté* καὶ συχνότατα παραθέτει στὰ γράμματά του αὐτά, φράσεις ὁλόκληρες στὰ γαλλικὰ ἢ λέξεις πού τοῦ ἔρχεται πὺ βολικὰ νά τις ἐνθέσει στὸ κείμενό του γιὰ νά ἐκφράσει σαφέστερα τὴν σκέψη του, θερμότερα τὰ αἰσθήματά του.

Ὑπάρχει ὅμως κι' ἓνας ἄλλος λόγος πού ἐξηγεῖ τὰ αἰσθήματα τοῦ Παλαμᾶ καὶ τὸν θαυμασμό πού τὸν κάνει νά χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του ὡς «οὐγκολάτρη». Εἶναι ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Hugo πού δὲν ξεφτάει ὅταν δημιουργεῖται, ἐπὶ τέλους, τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ κρατίδιο, ἡ πρώτη ἐλεύθερη Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ ἐνεργὸς κι' ἐνθουσιαστικὸς κάθε φορὰ πού σκιρτάει, ἀπὸ τὸν πόθο τῆς ἐλευθερίας, ἓνα τμῆμα τοῦ ἀκόμη ὑποδοῦλου ἔθνους καὶ προσπαθεῖ νά ἐλευθερωθεῖ.

Ἀλλ' ἂς ἀφήσω — γιὰ νά τὸν ξαναπάρω σὲ λίγο — τὸν φιλελληνισμό τοῦ Hugo κι' ἂς ἐξηγήσω γιατί, καθὼς νομίζω, ὁ Παλαμᾶς θά θεωροῦσε τὸν ποιητὴ ὡς ἀδελφὴ σύγχροδην ψυχὴ. Εἶναι καιρὸς πού κάνω μιὰ διάκριση τῶν ἐργατῶν τοῦ λόγου — ποιητῶν ἢ ιδιωτῶν — σὲ χειμαρρῶδεις καὶ ἀποσταγματικούς. Οἱ χειμαρρῶδεις, μ' ἐνθουσιαστικὴ σπατάλη, ξοδεύουν, ἀπρόσεκτα συχνά, τὰ δῶρα πού τοὺς χάρισε ὁ Θεός, δοκιμάζουν τίς δυνάμεις τους μὲ γενναιότητα καὶ τόλμη, μέχρι θρασύτητος καμιά φορὰ, ἀλλάζουν τρόπους καὶ ρυθμούς καὶ ὅσο τελειοποιοῦν τὴν τεχνικὴ τους τόσο ἀποτολμοῦν εὐρήματα σ' ἓνα χορὸ μὲ διαφορετικὸς ρυθμούς καὶ μ' ἐκπληκτικὲς, ἐξεζητημένες ὁμοιοκαταληξίες. Ἕνας ἠχητικὸς καταρράκτης καταιωνεῖ τὸν ἀκροατὴ, τὸν συνεπαίρνει. Ὅταν ὁ χειμαρρῶδης Hugo ἀρχίσει, σχεδὸν λησμονεῖ νά τελειώσει. . . καθὼς, σὲ μικρότερη κλίμακα, ὁ Παλαμᾶς, κι' ἔχει κανεὶς τὸ αἶσθημα πὼς ὁ ποιητὴς λυπᾶται πού τελείωσε γιατί εἶχε κι' ἄλλα νά πεῖ. Οἱ ἀποσταγματικοὶ βρίσκονται στοὺς ἀντίποδες. Κρατοῦν σφιχτὰ τὰ γκέμια. Ἐχουν ἐντονότερη τὴν συνείδηση τοῦ θησαυροῦ πού ἔχουν μέσα τους καὶ προσπαθοῦν νά συμπτυ-

κνώσουν την έκφρασή τους, την αποστάζουν και προσφέρουν μιὰ πολύτιμη πεμπτουσία από την οποία δὲν μπορείς ν' αφαιρέσεις τίποτε χωρὶς ν' ἀλλοιώσεις τὸ σύνολο. Σκέπτομαι τὸν Μπωντλαίρ, τὸν Μαλλαμέ, τὸν Βαλερὺ κ' ἀπὸ τοὺς δικούς μας τὸν Καβάφη, τὸν Σεφέρη.

Στὸ εὐρετήριο τῶν Ἀπάντων τοῦ Παλαμᾶ (ἔργο τῶν Κεχαγιόγλου-Σαββίδη) βρίσκει κανεὶς τόσες ἀναφορὲς στὸν Victor Hugo καὶ στὸ ἔργο του, ὥστε γεμίζουν τρεῖς σελίδες τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ εὐρετηρίου. Δύο ὁμῶς εἶναι τὰ βασικά, μεγάλα κείμενα, πὺν ἀφιέρωσε ὁ Παλαμᾶς στὸν ποιητὴ. Τὸ ἓνα τοῦ 1885, χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ Hugo, μὲ τίτλο «Ὁ Βίκτωρ Οὐγκὼ ἐν Ἑλλάδι», τὸ ἄλλο τοῦ 1927 μὲ τίτλο «Ὁ Βίκτωρ Οὐγκὼ καὶ ἡ Ἑλλάς», δημοσιευμένο στὸν Γ' τόμον τῶν Πεζῶν Δρόμων, μὲ ὑπότιτλο «Κάποιον Νεκρῶν ἢ Ζωή». Τὸ πρῶτο τὸ ἔγραψε ὅταν ἦταν 26 ἐτῶν, τὸ δεύτερο ὅταν ἦταν 68. Σαράντα χρόνια μεσολάβησαν ἀνάμεσα στὰ δύο κείμενα καὶ στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ λάμψη τοῦ Victor Hugo εἶχε ἀρχίσει νὰ σκαρδαμύσσει ἀλλὰ ὁ θαυμασμός τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν «οὐγκικὴ μεγαλοφυΐα», ὅπως τὴν ὀνομάζει στὸ δευτέρῳ του κείμενο, μένει ἀλώβητος. Ὅμως τὸ θάμβος δὲν τυφλώνει τὸν 68 ἐτῶν Παλαμᾶ, πὺν βλέπει, μὲ κάποια μελαγχολία, ὅτι ὑπάρχουν πάντα ζωηρὲς οἱ ἀνταύγειες τοῦ Hugo στὸ στερέωμα τῆς τέχνης ἀλλὰ δὲν μεσουρανεῖ πιά.

Τὸ 1885 γράφει: «Σκοπὸς τοῦ παρόντος ἄρθρου δὲν εἶναι ἡ ἀνάλυσις οὐδὲ ἡ ἀπεικόνισις τοῦ μεγαλοφυΐας τοῦ Βίκτωρος Οὐγκῶ. Ὁ μέγας ποιητὴς γινώσκεται παρὰ πᾶσι τοῖς πεπολιτισμένοις λαοῖς, μετεφράσθη εἰς πάσας τὰς γλώσσας, ἐπέδρασε ἐπὶ πάσης φιλολογίας». Ἀμέσως ὕστερα ἐξακολουθεῖ: «Ὁ Οὐγκὼ εἶναι, μετὰ τὸν Δουμᾶν, ὁ μᾶλλον γνωστός παρ' ἡμῖν ἐκ τῶν Γάλλων συγγραφέων καὶ ὁ καταφανεστέρων ἀσκήσας ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν πνευμάτων ἐκ τῶν νέων θεραπόντων τῶν Μουσῶν».

Αὐτὸ τὸ «μετὰ τὸν Δουμᾶν» ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀξιολογικὴ κρίσις τοῦ Παλαμᾶ. Θὰ ἦταν τερατῶδες νὰ τοποθετεῖ τοὺς «Τρεῖς Σωματοφύλακες» πρὶν ἀπὸ τὸν «Θρύλον τῶν Αἰώνων». Εἶναι μιὰ εἰλικρινὴς, πικρὴ βέβαια, διαπίστωση τὴν ὁποία ἐπεξηγεῖ ἀμέσως παρακάτω: «... δυσχερεστάτη καθίσταται μετάφρασις ἔργων καὶ μάλιστα στίχων τοῦ Οὐγκῶ, κατ' ἐξοχὴν ἐπιβαλλομένου καὶ θαμβοῦντος διὰ τοῦ σχήματος, μεγάλου καλλιτέχνου τοῦ ρυθμοῦ, τοῦ χρώματος, τοῦ ἤχου, χαρισμάτων ἅτινα εἴμαρται συνήθως νὰ διαφεύγωσι παντὸς χρόνον καὶ πάσης ἀξίας μεταφραστῶν».

Καὶ ὁμῶς ὁ Παλαμᾶς ἀπαριθμεῖ πολλὰ ὀνόματα μεταφραστῶν τοῦ Hugo, ἀρχίζοντας ἀπὸ κάποιον Νικόλαο Σοῦτσο, «ποιητὴν ἄγνωστον σχεδὸν ἤδη παρὰ τῷ κοινῷ», πὺν παρέφρασε ἐπιτυχῶς στὴν καθαρεύουσα καὶ σὲ δεκαεξασυλλάβους

μερικὲς ἀπὸ τὶς Ὡδὲς τοῦ Hugo. Ἔως τὸ 1885 ἔχουν παραφρασθεῖ ἢ μεταφρασθεῖ διάφορα ποιήματα τοῦ Hugo, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο, ἀπὸ τὴν συλλογὴν «*Châtiments*» (Τιμωρίαι), μεταφράσθησαν στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀπὸ τὸν ἐλληνιστὴ Βύντχαμ, στὸ Παρίσι. Ἀλλὰ ὅλοι οἱ μεταφραστὲς περιορίζονται σὲ ἐλάχιστα ποιήματα τοῦ Hugo ἢ ἀποσπάσματά του. Ὅλα ὅμως τὰ θεατρικὰ ἔργα τοῦ Victor Hugo, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «*Κρόμουελλ*» καὶ τὴν «*Ἐσμεράλδα*», ἔχουν ἤδη μεταφρασθεῖ τὸ 1885, εἴτε σὲ ἔμμετρο λόγο εἴτε πεζὰ καὶ ὁ Παλαμᾶς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «ὥσαύτως καὶ ἀπὸ αὐτοσχεδίων ἐπαρχιακῶν θεάτρων ἠκούσθησαν πολλάκις ὑπὸ τοῦ καταπλησσομένου ἀλλὰ μὴ συγκινουμένου καὶ παραπλανωμένου κοινοῦ, οἱ μεταφυσικοὶ καὶ πλήρεις παραδόξων ἀντιθέσεων ἥρωες τῶν Οὐγκείων δραμάτων».

Ὁ Παλαμᾶς συμμερίζεται τὴν ὁμόφωνη σχεδὸν γνώμη τῆς κριτικῆς κατὰ τὴν ὁποία «ἡ ἐν τῷ δράματι δύναμις τοῦ μεγάλου καινοτόμου ὑπολείπεται τῆς ἐν τῇ ὠδῇ καὶ τῷ μυθιστορήματι. Τὰ δράματα αὐτοῦ, θαμβοῦντα μόνον τοὺς ὀφθαλμούς, κηλοῦντα τὴν ἀκοήν, ἀφήνουν ψυχρὰς τὰς καρδίας, διότι ἐλλείπει ἐξ αὐτῶν ὁ χαρακτήρ, ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος, τὸ ἀληθὺς δραματικόν. Ἡ ἐνθουσιώδης ὑποδοχὴ τῶν ἔργων αὐτῶν ὑπὸ τῆς γαλλικῆς νεολαίας, ὀφείλεται οὐχὶ εἰς τὰς σκηναὺς αὐτῶν ἀλλὰ εἰς τὴν ἀπαράμιλλον λυρικότητα τῆς ποιήσεως». Ὁ Παλαμᾶς ἐδῶ γίνεται αὐστηρὸς καὶ καυστικὸς ἀπέναντι τῶν μεταφραστῶν καὶ τῶν θεατρικῶν ἐμφανίσεων τῶν ἔργων τοῦ Hugo στὴν Ἑλλάδα. «Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τὰς ὠχρὰς μεταγλωττίσεις τῶν πλείστων, ἐν αἷς ἀπώλλυντο τὰ γόητρα τοῦ λυρισμοῦ ἐκείνου, τὴν πενιχρότητα τῶν ἡμετέρων σκηνῶν ἐφ' ὧν ἐγγελοιογραφεῖτο ἡ ἀλλαχοῦ ἐκθαμβοῦσα ὕλική μεγαλοπρέπεια, τὴν ἀγνοίαν τῶν ὑποκριτῶν καὶ τὸ ἀπαράσκειον τοῦ κοινοῦ πρὸς τοιαῦτα πάντη ἐκφυλα καὶ ὑπὸ οὐδεμιᾶς φιλολογικῆς ἢ ἐτέρας ἀνάγκης ὑποδεικνυόμενα θέματα, δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν πόσον ὀλίγη εἶναι ἡ ἐξ αὐτῶν παραγομένη καλλιτεχνικὴ τέρεψις, πόσον ἀμφίβολος ἡ ἠθικὴ ὠφέλεια καὶ πόσον τερατωδῶς διαστρέφονται ἐκ τούτων ἡ φιλοκαλία, τὸ φρόνημα, ἡ ἔννοια τοῦ Θεάτρου παρὰ τῷ πνεύματι τοῦ πτωχοῦ Ἑλληνος ἀκροατοῦ».

Ἴσως οἱ σκέψεις αὐτὲς γιὰ τὸ ἐλληνικὸ θέατρο νὰ λειτούργησαν ἀνασχετικὰ καὶ νὰ εἶναι ὁ λόγος πὺν ὁ Παλαμᾶς δὲν ἔγραψε Θέατρο καὶ περιορίστηκε στὴν «Τρισεύγενη», ὅταν ἦταν 34 ἐτῶν.

Ἀφήνοντας τὸν ποιητὴ Hugo γιὰ ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Hugo πεζογράφου, ὁ Παλαμᾶς γράφει ὅτι «τὴν ὑψίστην δημοτικότητα τοῦ Βίκτωρος Οὐγκὼ ἐν Ἑλλάδι ἀποτελοῦσι οἱ «Ἀθλοιοί». Τὸ ρηθὲν παρ' αὐτοῦ τοῦ Οὐγκὼ ὅτι ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Ἀθλίων ἐξέφρασε τὴν συμπάθειάν του πρὸς τὰς ἀτυχίας πάντων τῶν λαῶν ἐξηγεῖ ἴσως τὸν παγκόσμιον ἐνθουσιασμόν τὸν παραχθέντα ἐκ τῆς δημοσιεύσεως αὐτῶν. . . Τίς ἀγνοεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Σκυλίτση μετάφρασιν τῶν Ἀθλίων; Τίνος καρδίαν δὲν συνεκίνησε

τὸ εἰδυλλιον τοῦ Μαρίου καὶ τῆς Τιτίκας, τίνος καρδίαν δὲν συνέτριψε τὸ ὑψηλὸν μαρτύριον τοῦ Ἀγιάννη. . . , τίνος ψυχὴν δὲν ἐνεθουσίασε ὁ ἡρωϊσμός τοῦ Ἐντζολορά. . . Καὶ ὁ νέος καὶ ἡ κόρη καὶ ὁ μεσηλιξ καὶ ὁ πρεσβύτης καὶ ὁ λόγιος καὶ ὁ ἐργάτης, πᾶσα ἡλικία καὶ πᾶσα τάξις, εὐρίσκουσι ἐντὸς τῶν σελίδων ἐκείνων τὴν αἰωνίαν αὐτῶν ἱστορίαν ἣτις συγκινεῖ βαθύτατα».

Ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὸ 1864, δηλαδὴ δύο χρόνια μόλις ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν «Ἀθλίων» στὴν Γαλλία, κυκλοφόρησε ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς μεταφράσεώς τους στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἠκολούθησαν ἄλλες ἑξή, πὺν ὅλες ἔγιναν ἀνάρπαστες, ἀπόδειξη καὶ πάλι ὅτι ὁ πεζὸς λόγος ὄχι μόνο μεταφράζεται, ἐνῶ ἡ ποίηση τὸ πολὺ παραφράζεται, ἀλλὰ καὶ προσελκύει — ἐπειδὴ ἀπευθύνεται σ' αὐτὸ — πολὺ μεγαλύτερο κοινὸ κι ἂς εἶναι καμιὰ φορὰ, ὅπως εἶναι ὁ πεζὸς λόγος τοῦ Hugo, μεστὸς καὶ ρωμαλέος, σφικτός, συναρπαστικός, ὅπως εἶναι σὲ μερικὲς σελίδες τῆς «Παναγίας τῶν Παρισίων», ὅταν ὁ Κοναζίμοδο αἰωρεῖται σὰν τρελός, καβάλα ἐπάνω στὴν μεγάλη καμπάνα τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ, ἢ ὅταν ὁ Γιάννης Ἀγιάννης ἀντικρούζει τὸ τρομερὸ δίλημμα ν' ἀποκαλυφθεῖ ἢ ὄχι καθὼς μαθαίνει ὅτι κάποιος ἄλλος ἔχει συλληφθεῖ ὡς Γιάννης Ἀγιάννης. Στὶς σελίδες αὐτὲς ὁ Hugo «παρεσκεύασε τὴν κρατίστη ποιήσει τὴν πεζὴν φράσιν ὁμοίαν γενέσθαι».

Ὁ Παλαμᾶς, ἀφοῦ ἀναφέρει καὶ τὰ ἄλλα μυθιστορήματα τοῦ Hugo, τὸν *Han d'Islande*, τοὺς *Travailleurs de la Mer* καὶ ἄλλα, στρέφεται στὸ ἐνδιαφέρον θέμα. Πόσο ἐπηρέασε ὁ Victor Hugo τὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία; Οἱ sporadikḗs μεταφράσεις ἢ παραφράσεις τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Victor Hugo δὲν φαίνεται νὰ ἄσκησαν εὐρύτερη ἐπιρροή στὸν «Ἕλληνας ποιητὲς τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰώνα. Ὅμως ὁ Παλαμᾶς, πὺν δὲν δέχεται γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τέτοια ἐπιρροή, ἀναφέρει, σὰν νὰ τὴν ἀσπάζεται, μιὰ κρίση τοῦ Ροῦδη γιὰ τὸν Βαλαωρίτη. Κρίνοντας τὸν ποιητὴ μετὰ θάνατον, ὁ Ροῦδης τὸν τοποθετεῖ «μετὰ τοῦ διδασκάλου του Οὐγκὼ εἰς τὴν γενεὰν τῶν μεγαλοστόμων αἰοιδῶν. Δὲν ἠδυνήθη νὰ μᾶς κληροδοτήσῃ ἔργον τὸ ὁποῖον νὰ ἀμιλλᾷται μὲ τὰ «Φθινοπωρινὰ Φύλλα» καὶ μὲ τὰ «Ἀνατολικά» ἀλλὰ πολλάκις ἀναφαίνεται εἰς ἀτελέστερα ἔργα ἀνώτερος τοῦ μεγαλορρήμονος «Γαλάτου» κατὰ τὸ αἶσθημα». Δύσκολο ὅμως εἶναι ν' ἀρνηθοῦμε τὴν ἐπιρροή τοῦ Hugo στὸν Παπαδιαμάντη μὲ τοὺς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν» καὶ στὸν Κονδυλάκη μὲ τοὺς «Ἀθλίους τῶν Ἀθηνῶν», πὺν ἐγγίζουσιν τὰ ὅρια τῆς ἀπομιμήσεως.

Ὅταν μιλοῦμε γιὰ νὰ περασμένα, εἶναι ἀναγκαῖο, γιὰ νὰ κατανοήσομε καὶ νὰ παραδεχτοῦμε μερικὰ πράγματα, νὰ τὰ τοποθετοῦμε μέσα στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τους. Λίγο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Hugo ὁ Παλαμᾶς δημοσιεύει ἕνα ἄρθρον γιὰ τὸ ποίημα τοῦ νεκροῦ πιά ποιητῇ, τὸ τιτλοφορούμενο «Ἡ Δρῶς τῶν Ἡν. Πολιτειῶν τῆς Εὐρώπης». Ἐκανα ἤδη λόγο γιὰ τὴν χειρονομία αὐτὴν τοῦ μεγάλου δραματιστῇ,

ἀλλὰ ὅχι καὶ γιὰ τὸ περιστασιακὸ τοῦ ποίημα, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Παλαμᾶς γράφει, χαρακτηριστικά: «Τὸ ποίημα τοῦ Βίκτωρος Οὐγκώ διὰ τὸ κάλλος του, βαρύνει εἰς τὸ πνεῦμα μου περισσότερον ἀπὸ τὴν πτώσιν τῆς Βαστίλλης. Ὁ ρομαντισμὸς μετέστη τοιουτοτρόπως ἀπὸ τῆς φιλολογίας εἰς τὴν πολιτικὴν», συμπεραίνει ὁ συνεπαρμένος Παλαμᾶς, πού, ἀφοῦ διερωτηθεῖ ἐὰν ἡ φύτευση τοῦ δένδρου πού ἐγινε τὸ 1870, ἐπέτυχε, βεβαιώνει: «Ἀλλ' ὅ,τι ἐπέτυχε εἶναι τὸ ποίημα τοῦ Οὐγκώ, δρῶς τῆς τέχνης, μεγαλοπρεπεστέρα τῶν δένδρων τὰ ὁποῖα παράγει ἡ φύσις, δρῶς αἰωνόβιος».

Τὸ 1902, ἑκατονταετηρίδα ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Victor Hugo, ὅλη ἡ Εὐρώπη ὁργανώνει τιμητικὰς ἐκδηλώσεις εἰς μνήμη του. Στὸν «Παρνασσό» ὁ Παλαμᾶς ἀπαγγέλλει τὸ ποίημά του «Τὰ ἑκατοντάχρονα τοῦ Οὐγκώ», ἀφιερωμένο στὸν Ψυχάρη, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, 25 χρόνια ἀργότερα, τὸ 1927, παραθέτει 18 μόνο ἀπ' τοὺς 40 στίχους του.

Λύρες ξυπνήστε ἀπὸ παντοῦ κ' ὕμνεῖτε κ' εὐλογῆστε τον!
 ὦ πού ἔχτισες μὲ τὸν ρυθμὸ θεόρατα παλάτια,
 καὶ μὲ τὸν λόγο γκροέμισες καὶ μὲ τὸν στίχο σαῖτεςρες
 τοῦ κύκνου τοῦ Διοκαίου φτερά μὲ τοῦ Ἡσαΐα τὰ μάτια!

Στὰ πάντα μέσα μουσικὰ τὰ πάντα ἐσὺ ἀντιλάλησες,
 ἄρπα σὲ εἶπε ἡ Ὀμορφιὰ καὶ σάλπιγγα ἡ Ἀλήθεια,
 καὶ τῶν παλιῶν καὶ τῶν ὀκνῶν καὶ τῶν πεζῶν τὰ σάρωσε
 τῆς ἁρμονίας ὁ ποταμὸς τὰ ξαφνιασμένα πλήθια.

Εὐλογητὸς πού λύτρωσες τὴ Μοῦσα καὶ τὴν ἔζησες,
 κι ὅπου καρδιὰ καὶ νοῦς, κριτὴ, βρόντηξες τέτοια κρίση:
 «Σ' εὐγενικὰ καὶ σὲ χυδαῖα τὰ λόγια δὲ χωρίζονται
 ἄνθια ὅλα γιὰ τῶν ἰδεῶν τ' ἀρχοντικὸ μελίσσι!»

Σ' ἐσένα ὁ ὕμνος, πού ἔσπειρες καὶ λόγγοι ξαναβλάστησαν
 ἡ Ὡδή, τὸ Δράμα, ἡ Σάτιρα κι' ἡ ἐπικὴ Καλλιόπη.
 Ἀπὸ βοριά προφητικοῦ καὶ ἀνταρτικοῦ τὸ φύσημα
 τρέμουν ἀκόμα ὁλόγιομοι τῆς Φαντασίας οἱ τόποι.

Μὰ πρῶτα ἀπ' ὅλα εὐλογητὸς καὶ παινεμένος πού ἔκραξες
 ὦ Μισολόγγι! Μπότσαρη! Κανάρη! Κρήτη! Ἑλλάδα!» . . .

Οί τελευταῖοι αὐτοὶ στίχοι μᾶς φέρουν πίσω στὰ πρῶτα φτερουγίσματα τοῦ Victor Hugo, στίς Ὠδὲς (1822) καὶ στ' Ἀνατολικά (1827) ποὺ προκάλεσαν τοὺς πρῶτους ἐνθουσιασμοὺς στὴν Γαλλία καί, λίγο ἀργότερα, τὴν οὐγκολατρεία στὴν Ἑλλάδα. Οὐγκολατρικὲς θὰ χαρακτηρίσει ὁ Παλαμᾶς τοῦ 1927 «κάποιες σελίδες τῶν πρωτινῶν καιρῶν μου τῶν οὐγκολατρικῶν».

Στὸ μελέτημά του αὐτό, «Ὁ Βίκτωρ Οὐγκὼ καὶ ἡ Ἑλλάς», ὁ Παλαμᾶς τοῦ 1927 ἀπαριθμεῖ τοὺς Εὐρωπαίους θαυμαστὲς τοῦ Hugo, πλῆθος σπουδαίων ὀνομάτων, συγγραφέων, ποιητῶν, καλλιτεχνῶν, φιλοσόφων, ἀλλὰ σταματᾷ πολὺ στὸν Renouvier, φιλόσοφο ποὺ ἔγραψε ἓνα δίτομο ἔργο γιὰ τὸν Hugo ποιητὴ καὶ τὸν Hugo φιλόσοφο. «Ἀναλύει», λέει ὁ Παλαμᾶς, «ἀνατέμνει, κομματιάζει, ξανασυνθέτει καὶ ἀποκατασταίνει τὸν ἄνθρωπο, ἐξετάζοντάς τον καὶ καταγράφοντας καὶ τὰ ἐλάχιστα. Μᾶς τὸν ξαναδίνει μὲ ὅλα του τὰ χαρίσματα καὶ ὅλα του τὰ ψεγάδια, στὸν λογισμό του, τὴν τέχνη του, στὸ στίχο του, τὴν γλῶσσα του, στὴν σοφία του καὶ τὴν ἀμάθειά του, στὴν φαντασία του καὶ στὸ παραλήρημά του, στοχαστή, ποιητὴ, πατριώτη, κοσμοπολίτη, ἄνθρωπο». Μεταφρασμένος ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ὁ Renouvier λέει: «Εἴμαστε ἀναγκασμένοι ν' ἀναγνωρίσουμε πὼς ὁ Βικτώρ Οὐγκὼ εἶναι ὄχι μονάχα ὁ πρῶτος ἀνάμεσα στὴν τάξη τῶν μεγάλων ποιητῶν ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ μορφώθηκε ἡ γλῶσσα μας — πρὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κανεὶς δὲν φάνηκε σ' αὐτὴν ἔξοχος — ἀλλὰ πὼς εἶναι ἀκόμη ὁ μόνος ποὺ ἔχει δικαίωμα, κύριο καὶ ἀπόλυτο, στὸν τίτλο ποιητῆς, καὶ ταυτοχρόνως ν' ἀναγνωρίσουμε πὼς εἶναι ἓνας ἀπὸ ἐκείνους ποὺ μπορούμε ἴσως, ἀπὸ σήμερα, νὰ θεωρήσουμε μπασμένο στὸν κύκλο τῶν μεγάλων καὶ σπανίων ἀνθρώπων ὧν τῶν αἰώνων καὶ ὧν τῶν ἐθνῶν. Τρεῖς δῶρα πρώτης γραμμῆς μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ δικαιολογοῦν τέτοια κρίση. Δὲν θὰ δυνηθοῦν νὰ τὴν ἐλαττώσουν στὰ μάτια τῶν μεταγενεστέρων, ποὺ ἔτσι θὰ τὸν κρίνουν, τὰ ἐλαττωματικὰ μέρη, κάτι χειρότερο ἀκόμα, τῆς μεγαλοφυΐας του καὶ τῶν ἔργων του. Γιατὶ τὰ βαριὰ ἐλαττώματα αὐτά, ὅποια κι ἂν εἶναι, σὲ μερικὰ κοιτάγματα, ἢ σημασία των, ἀφίνουν ἄγγιχτες τὶς παντοῦ σχεδὸν ὠραιότητες καὶ τὶς μεγαλοσύνες τοῦ ἔργου του καὶ δὲν ἀλλοιώνουν τὴν ἀποκορύφωσή του στὴν ἐντέλεια σὲ ἄλλα μέρη, ἐκεῖ ποὺ κυρίως ἐδρεύει ἡ ποίηση».

Πολλὰ εἶναι τὰ σωστά ποὺ λέει ὁ Renouvier, ἀλλὰ μεγάλη εἶναι ἡ ἀπορία τοῦ ἐρευνητῆ ποὺ ψάχνει τ' ὄνομα τοῦτο στὰ σύγχρονα λεξικά καὶ δὲν τὸ βρίσκει, ἐνῶ στὴν μεγάλη ἔκδοση τοῦ Larousse du XIX siècle τοῦ ἀφιερώνονται τρισήμισυ στήλες. Ἴσως μάθημα μετριοφροσύνης γιὰ κάθε γενιὰ ποὺ θέλει νὰ ἔχει τοὺς μεγάλους τῆς ἀνδρες καὶ ἀνυψῶναι ὅσους μπορεῖ σ' ἓνα ὑπερθετικὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν φιλοδοξία ὅτι θὰ ἐπιζήσουν ὄχι μόνο σὰν ὀνόματα στὴν μνήμη τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ σὰν ἐνεργὰ καὶ διαμορφωτικὰ στοιχεῖα τῆς πολιτισμικῆς ἐξελέξεως.

Τὸ γεγονός καὶ μόνο ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει τὶς κρίσεις τοῦ Renouvier σημαίνει ὅτι τὶς ἀσπάζεται καὶ ὅτι οὐγκολάττης καὶ αὐτὸς θαμπωμένος, ἐντούτοις δὲν τυφλώνεται καὶ βλέπει τὶς ἀνισότητες, τὶς ἀδυναμίες, τὶς ὑπερβολὰς τοῦ Hugo. Θεωρεῖ ὅμως τὸ ἀνάστημά του τόσο μεγάλο ὥστε τὸν ἀντιπαρθέτει μὲ τὴν Ἑλλάδα. Γράφει ὁ Παλαμᾶς: «Ἡ Ἑλλάδα μὲ τὴν ἰδέα πὺν μᾶς φέρνει τοῦ ὀνομασμένου κλασικισμοῦ σὲ ὅλη του τὴν ἐντέλεια. Καὶ ὁ ποιητὴς πὺν συγκεντρώνει τὴν ποίηση τὴν τιτλοφορημένη ρομαντικὴ σὲ ὅλη της τὴν ἀπεραντοσύνη».

Προχωρεῖ ὁ Παλαμᾶς γιὰ νὰ καταδείξει ὅτι καὶ ὁ κλασικισμὸς ἔχει ρομαντικὰ στοιχεῖα καὶ ὁ ρομαντισμὸς βρίσκει τύπους πὺν θὰ ὀνομαζόταν ἢ ὁμορφιά τους κλασική. Ἐδραιώνει τὴν σκέψη του αὐτὴν ἀναπτύσσοντας, ὅτι καὶ οἱ δύο παραδόσεις ἔχουν βαθιὰς ρίζες στὸ παρελθὸν καὶ ἔδωσαν ἰσάξιους καρποὺς ὅπως τὸ ἐκφράζει ὁ ποιητὴς Μαγκαλόν:

Pure lumière de Racine

Immenses éclaires de Hugo

Αἰτίες καὶ ἀποτελέσματα, στοχάζεται ὁ Παλαμᾶς, ἀλληλοῦπηρετοῦνται. «Ὁ Φιλελληνισμὸς γνώρισμα ἀπὸ τὰ καρπερότερα τοῦ ρομαντισμοῦ. Καὶ ὁ ρομαντισμὸς μὲ τὴν σειρά του ἐμπνέει τὸν φιλελληνισμό». Συνεπαρμένος ἀπὸ τὴν σκέψη αὐτὴν, προσπαθώντας νὰ ὠθήσει συσχετισμοὺς ἕως τὸ ἄκρο ἄωτο, ὁ Παλαμᾶς φτάνει στὴν ὑπερβολὴ νὰ γράφει: «Τὸν ἴδιο μῆνα, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1827, γράφονται μὲ πύρινα γράμματα στὴν βίβλο τῆς Ἱστορίας δύο γεγονότα. Ὁ πρόλογος τοῦ «Κρόμουελλ», ἡ ναυμαχία τοῦ Ναβαρίνου. Ἀπὸ τὸν πρόλογο τινάζεται ἄλλη μιὰ φορὰ, μὲ τὰ παλιά του ὕλικά, νεοχτισμένοι μὲ τοῦ ὕφους τὸ μάγεμα σὰν πρωτόφερτος ὁ γαλλικὸς ρομαντισμὸς. «Εἶναι γιὰ μᾶς», ἔλεγε κάποιος σύγχρονος, «οἱ πλάκες τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου». Ἀπὸ τὸ Ναβαρίνο τινάζεται στὴν ἀνεξαρτησία ἢ Νέα Ἑλλάδα. . . ἢ νέα Ἑλλάδα ξανάνθισε ἀπὸ τὸ πότισμα τοῦ ρομαντισμοῦ. Εἶναι ἀχτιδοβόλημα τῆς ρομαντικῆς ἰδέας, πὺν καὶ ἐκείνη, ἀνίσως δὲν γεννήθηκε ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ «Κρόμουελλ», ἀλλὰ σὰν σπάνιο βόρειο σέλας, ἄξαφνα μὲ ἐκεῖνον ἐφεγγαβόλησε στὸν μεσημβρινὸ οὐρανό. Πόσο μακριὰ βρισκόμαστε ἀπὸ τὶς περιφρονητικὰς κρίσεις τοῦ Μέτερνιχ γιὰ τὸ μεγάλο κῶμα φιλελληνικοῦ ρομαντισμοῦ πὺν σάφωρε τότε τὴν Εὐρώπη. Τὸ ὀνόμαζε «Τὸ φιλελληνικὸ φιλικατζήδικο».

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Hugo, πὺν συγκίνησαν περισσότερο τὸν Παλαμᾶ, εἶναι τὰ «Ἀνατολικά», συλλογὴ πὺν περιέχει τὰ ποιήματα «Κανάρης», «Ἐνθουσιασμός», «Ναβαρίνο», «Δερβίσης», «Τὸ Ἑλληνόπουλο» (*Le Turc a passé là, tout n'est que ruine et deuil*), πὺν τὸ μετέφρασε ὀλόκληρο ὁ ποιητὴς, ἐνῶ τὸ «Ναβαρίνο» μεταφράστηκε ἔμμετρα ἀπὸ τὸν Κωνσταντινίδη-Ξανθάκη. Ὁ Παλαμᾶς προβάλλει τὴν

έλκυστική υπόθεση ότι ή λατρεία τοῦ Hugo γιά τόν Κανάρη σάν νά χρωστάει κάτι — δέν εἶναι ἀπίθανο — τοῦ μεγάλου μας λυρικοῦ Ἀνδρέα Κάλβου, πού οἱ Ὁδές του, πρωτότυπο καί γαλλική μετάφραση, δημοσιεύθηκαν πρὶν ἀπὸ τ' «Ἀνατολικά» τοῦ Hugo. Ἡ Ὁδὴ τοῦ Κάλβου «Ἠφαίστεια» τελειώνει μὲ τοὺς στίχους:

κι' ἤκουσε ὁ κόσμος
Κανάρη! Καὶ τὰ σπήλαια
τῆς γῆς ἐβόουν, Κανάρη!
Καὶ τῶν αἰώνων τὰ ὄργανα
ἴσως θέλει ἀντηχήσουν
πάντα, Κανάρη!

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ τοῦ Παλαμᾶ μοῦ δίνει τὸ θάρρος νὰ υποθέσω ὅτι ὁ Βαλαωρίτης ἐμπνεύσθηκε τὸν «Βράχο καὶ τὸ Κῦμα» ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Hugo, *Le Châteaue-Fort* τοῦ 1828, ὅπου ὁ ποιητὴς παροτρύνει τὰ κύματα νὰ ἐποσκάψουν τὸν βράχο ὅπου ὀρθώνεται ὁ πύργος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

*A quoi pensent ces flots qui baisent sans murmure
les flancs de ce rocher luisant comme une armure?*

ἀρχίζει τὸ ποίημα τοῦ Hugo κι' ἀντιλαλεῖ ὁ Βαλαωρίτης:

Ὅταν ἐρχόμουν σιγά, δειλὸ παραδαρμένο
Καὶ σῶγλυφα καὶ σῶπλενα τὰ πόδια δουλωμένο
Περήφανα μὲ κύτταζες καὶ φώναζες τοῦ κόσμου
Νὰ δεῖ τὴν καταφρόνια πὸν πάθαινε ὁ ἀφρός μου.

Τέτοιον εἶδος συγκεκριμένους ἀντιλάλους δέν θὰ βροῦμε στὸν Παλαμᾶ παρὰ τὴν οὐγκολατρεία του, παρὰ τὸν ἐνθουσιώδη φιλελληνισμό τοῦ Hugo: *En Grèce! En Grèce! adieu, vous tous! Il faut partir!* γράφει τὸ 1827. Καὶ σχολιάζει ὁ Παλαμᾶς: «Καὶ ὁ Ποιητὴς ζητάει ἓνα φέσι νὰ φορέσῃ, ἓνα σπαθὶ νὰ ζώσῃ, ἓνα ἄλογο νὰ σελώσῃ, ἓνα πλοῖο νὰ ναυλώσῃ, ἀπὸ τὸν Φαβιέρο νὰ στρατολογηθῇ. Μπόμπες, κανόνια, πιστόλια καὶ τύμπανα πολεμιστήρια ὀνειρεύεται. Ὀνειρεύεται. Εἶναι ἡ κυριολεξία. Γιατὶ ὁ ἐλληνολάτρης, ὁ πολέμαρχος αὐτὸς ψάλτης δέν εἶναι παρὰ ἓνας ὀρμητικὸς καὶ μ' ὅλη τὴν ἀρενωπὴ του ὀρμὴ, χασισοπότης. Ἐξαφνα μέσ' στὸ μεθύσι του μιὰ πνοὴ ξεμεθύστρα καθαρίου ἀέρα τοῦ ἀνοίγει τὰ μάτια». Αὐτὰ λέει ὁ

Παλαμᾶς γιὰ τὸν Hugo τοῦ 1827, ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς ὁμολογεῖ, στὸ τέλος τοῦ ποιήματός του, ὅτι περνάει ἡ ζωὴ του διαβαίνοντας ἀπὸ ἓνα ὄνειρο στὸ ἄλλο.

Ἡ ὁμολογία πὺν βρίσκει μιὰ προέκταση. Ὅτι τὸ ὄνειροπόλημα τοῦ δημιουργοῦ ποιητῆ εἶναι τόσο καθολικὸ καὶ ρωμαλέο καὶ συγκλονιστικὸ ὥστε, ὅταν ὁ ποιητὴς κατορθώσει νὰ τὸ ἐκφράσει, αὐτὴ ἡ ἴδια ἐκφραση, συναρπαστικὴ ψυχικὴ ἐκκένωση, μετουσιώνεται, γιὰ τὸν αὐταπατώμενο ποιητὴ, σὲ πράξη.

Ἡ φιλελληνισμὸς ὁμῶς τοῦ Hugo δὲν ἐκφυλίζεται, ὅπως εἶπαμε κιόλας. Γίνεται ἐλληνολατρία σ' ὁλόκληρῃ τὴν ζωὴ του. Πολὺ ἀργότερα θὰ γράφει ἓνα ἐξαίσιο ἐξάστιχο γιὰ τὴν λύπη τῆς Ἀθήνας:

*Athènes est triste et cache au front du Parthénon
Les traces de l'Anglais et celles du canon,
Et pleurant ses tours mutilées,
Rêve à l'artiste grec qui versa de sa main
Quelque chose de beau comme un sourire humain
Sur le profil des Propylées.*

Ἀλλὰ κάποτε, κάπου πρέπει νὰ σταματήσω. Ἀπέραντη εἶναι ἡ ὁροσειρὰ καὶ ἀκούραστος ὁ ὁδηγός μου πὺν τὴν ἔχει ἐξερευνήσει ὅσο λίγοι Ἕλληνες. Δὲν νομίζω νὰ ὑπάρχει κορυφὴ, ἢ σκοτεινὸ φαράγγι, λόγγος, πλατωσιὰ ἢ ρουμάνι τοῦ ἔργου τοῦ Hugo πὺν νὰ μὴν ἔχει ἐρευνήσει ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, μὲ θαυμασμό, μὲ ἐκπληξή, καμιά φορὰ μὲ τρόμο καὶ μὲ φρίκη.

Ἄς τελειώσω μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς ἀποθεωτικῆς κηδεΐας τοῦ Hugo, τὸ 1885, ὅπως τὴν εἶδε καὶ τὴν περιέγραψε ὁ Ψυχάρης:

«Τὸν ἔβαλε τὸ Παρίσι νὰ κοιμηθῇ μιὰ μέρα καὶ μιὰ νύχτα στὸ κέντρο τῆς πόλης, ἀπὸ κάτου ἀπὸ τὴ μεγάλη τὴν τροπαιοφόρη καμάρα πὺν εἶχε χτίσει ὁ Ναπολέοντας μὲ δόξα καὶ μὲ Πέτρα. Κοντὰ στὸ μέρος πὺν εἶχε χαράξει ὁ αὐτοκράτορας τὶς χίλιες νίκες τοῦ στρατοῦ, ἔβαλαν τοὺς τίτλους τοῦ ἄλλου νικητῆ, ἔγραψαν τῶν ἔργων του τὰ ὀνόματα. Ἐτυχε κιόλας τὸ μαῦρο σκέπασμα πὺν εἶχαν κρεμάσει στὴν ἀψίδα, ἐκεῖνῃ τὴν ἡμέρα, καὶ πὺν ἔπεφτε ἀπὸ πάνω ἴσια μὲ τὴ μέση, πέφτοντας, ν' ἀγγίξῃ μὲ τὴν ἄκρη του τὸν πέτρινο στέφανο πὺν φορεῖ ὁ αὐτοκράτορας κάτω στὸ σκάλισμα τῆς πόρτας. Φαίνονται κ' ἐκεῖνος νὰ λυπᾶται. Ἔτσι μιὰ νύχτα ὁλόκαιρη κοιμήθηκαν ἀδερφικὰ ἡ μιὰ δόξα κοντὰ στὴν ἄλλη».